

Невідомий дослідник чумацтва

(Павло Захарович Рябков (1848-1927) - земський діяч Єлисаветградщини)

Проскурова Світлана Володимирівна

З 1994 до 1997 року викладач кафедри народознавства КДПУ ім.В.К.Винниченка, з 1997 року - аспірантка КДПУ з спеціальності етнології, науковий керівник, зав. відділом інституту Мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського.

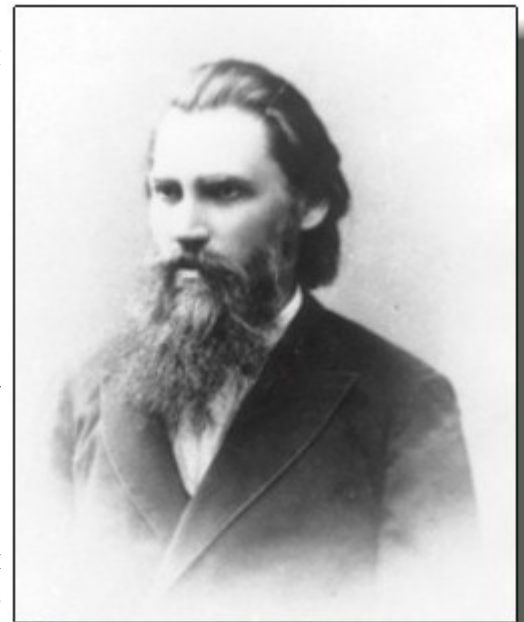
На початок ХХ сторіччя припадає активізація етнографічних досліджень України, особливо її Півдня. Українські науковці загострено відчували необхідність зафіксувати і дослідити явища матеріально-побутової та духовної культури народу, які поступово зникали під впливом нових соціально-економічних реалій. В програмній статті “Український етнографізм” відомий етнограф професор М.Ф.Сумцов палко закликав зберегти український етнографізм “як те джерело, з якого жили художники слова і пензля - починаючи Котляревським і Квіткою і закінчуючи Трутовським і Т.Шевченком”.

В той же час Хв.Вовк (Ф.К.Волков) у нарисі “Етнографічні особливості українського народу” констатував незадовільний стан вивчення матеріальної культури українців. Так, в семи томах “Трудов експедиції” П.Чубинського матеріальній культурі були присвячені лише 77 (!) сторінок.

Серед професійних дослідників та аматорів, які відгукнулися на заклики відомих науковців, був і наш земляк П.З.Рябков, на той час вже не новачок в етнографії. Той же Хв.Вовк серед небагатьох етнографічних розвідок схвально згадував його працю “Рибальство Херсонської губернії”.

Науковий доробок П.Рябкова, зокрема, ґрунтовне дослідження матеріальної культури чумацтва на Півдні України, залишився лише в рукописах, хоча і мав усі підстави бути включеним в науковий обіг. Вважаємо, що настав час познайомити науковий загал з дослідницькою діяльністю П.З.Рябкова, 150-річчя від дня народження якого виповнилося в минулому році.

Павло Захарович Рябков (1848-1927) - земський діяч Єлисаветградщини, засновник місцевого краєзнавчого музею, відомий плідною громадською діяльністю. Народився він у Херсоні, в родині художника. Як багато хто з інтелігентів, віддав данину “ходінню в народ”. За революційну діяльність 10 років перебував у засланні. Оселившись в Єлисаветграді, Павло Захарович невтомно працював на ниві просвітництва, створюючи, так би мовити, культурне середовище міста. Його натхненна діяльність в якості фундатора краєзнавчого музею, археолога, збирача українських старожитностей, дослідника історії краю - окрема тема.

Працюючи в земстві, Павло Захарович захопився історією та етнографією України. Саме на цьому ґрунті він зблизився з усесвітньо відомим у майбутньому вченим, професором Хв.Вовком (Ф.Волковим). Під його керівництвом П.Рябков брав участь в етнографічних експедиціях на Буковині та Галичині. Співпраця з людиною, яка започаткувала українську етнологію як науку, спонукає Рябкова до проведення самостійних досліджень матеріальної культури українського населення Новоросії, зокрема чумацтва.

Щоправда, на дослідження чумацтва як явища було відпущено надто мало часу. Залізниці та пароплави не залишили повільним воловим возам жодного шансу для конкуренції. Чумаки перетворилися на звичайних візників. Тому П.Рябков досліджував чумацтво вже як релікт. П'ять зошитів, списаних чітким почерком П.Рябкова, об'єднані заголовком "Чумацтво". Датований 1909-1910 роками, рукопис містить відомості про історію промислу, його матеріальну культуру, чумацький фольклор тощо. Хоча в тексті наявні посилання на праці фольклориста І.Рудченка, значний інтерес становлять записані автором під час поїздок (тепер ми б назвали їх польовими) Херсонською та Катеринославською губерніями спогади колишніх чумаків про період розквіту промислу. Вони дають уявлення про його специфіку.

Та найбільш вагомими можна вважати здобуті Рябковим під час цих поїздок матеріали щодо будови чумацького воза. Не виключено, що Рябков був чи не останнім з дослідників, якому вдалося детально описати справжній чумацький віз - свого роду витвір інженерного мистецтва, що міг степовими дорогами доставляти за сотні верст сотні пудів вантажу.

Дослідив П.Рябков також пороми, що ними чумацькі валки переправлялися через Дніпро. Крім того, рукопис містить цілком професійні та докладні креслення і обміри чумацького воза, його окремих частин і деталей.

На жаль, не збереглися фотографії, що їх П.Рябков збирався використати (в рукописному тексті зустрічаються помітки "Місце для фотографії"). Адже відомо, що в експедиціях Хв.Вовка він виконував обов'язки фотографа.

Отже, пропонуємо найбільш цікаві, на думку публікатора, уривки з рукопису П.Рябкова. Жирним шрифтом виділені слова, підкреслені автором рукопису.

"Чумацтво як суспільно-економічне явище безумовно бере початок із дуже віддалених часів південно-російської (української) історії.

Чумак на первісній стадії - це воїн-торговець, пізніше - торговець-посередник між виробником і споживачем, і, нарешті, на заключній фазі свого існування, - фурищик, візник, поступово зникає.

Весь економічний лад народного життя України і теперішньої Новоросії сприяв створенню чумацтва і підтримував його, але лише до того часу, доки з півночі на південь не пролягла головна магістраль залізниці. Чугунка зробила чумака зайвим, вона стала могутнім конкурентом, якому чумацтво намагається протистояти, але марно. Чумак не міг конкурувати з дешевшим і швидким залізничним транспортуванням. Але ще задовго до влаштування залізниць воловий віз поступається кінному. Найбільш цінні товари, що вимагали швидкої доставки, перевозилися кіньми.

*Швидка зміна навичок у житті сільського люду, яку викликали реформи епохи 60-х років, застала чумака абсолютно не готовим до боротьби за існування. Чумак навіть не спробував перейти від волів і тяжкого воза до коней і легкої підводи. За нього це зробили інші, більш спритні і **заправські**; чумак же якось зник одразу, вимер, як вимер колись мамонт. Не проіснувавши і 20 років (очевидно, у пореформений період. - Прим. публікатора), чумацтво мало не безслідно щезає, залишивши в народній пам'яті лише слабкий спомин. Із зникненням чумацького воза зникають і його пісні. Залишки чумацтва в самому центрі процвітаня - Новоросії - у вигляді возів, начиння, одягу складають вже археологічну рідкість, яку доводиться відшукувати, і то у вигляді жалюгідних фрагментів.*

Навіть пам'ятки колишньої величі чумацтва - його пісні, думи, казки, прислів'я, - давно забуті і зникли б остаточно і безслідно, якби не були вчасно записані і видані у вигляді збірок. Але описати історію економічно-побутового (підкреслено публікатором) явища, використовуючи єдине джерело - пісні - ризикована справа. Пісня ... є лише стилізація життя, схема його і тому далека від дійсності, від тих форм, в які вона виливається.

Хоча нашою метою не є історично прослідкувати розвиток чумацтва від виникнення його до занепаду, без окремих штрихів у цій історії не обійтися.

*Саме слово **чумак** ще нічого не говорить і пояснення його походження надзвичайно сумнівні. Одні виводять його від татарського **чум** чи **чюме**, що російською означає квіш, інші від назви жахливої хвороби - чуми ("вимащений як чума" - кажуть ще й зараз простолюдини, зустрічаючи брудних нечупар).*

Стародавня Київсько-Новгородська Русь, ведучи жваву торгівлю з Південним Сходом, прокладаючи шляхи "в греки" та в Азію, створила особливий клас торговців-воїнів, які користувалися прихильністю князів та королів Польщі і Литви.

Сіль як харчовий продукт, а також всі ринки, на яких відбувався обмін та продаж таких предметів споживання, як сіль і риба, східні тканини, масла, перебували за кордонами Русі, їх необхідно було доставатися і човнами, і возами. Сіль постачала тодішня Галичина, але, безумовно, вона доставлялася і з того ж Дніпровського лиману, теперішніх Прогноїнських озер на Кінбурнському півострові, а згодом і з Криму. Більш конкретно про чумацтво (в тогочасному вигляді. - Прим. публікатора) говорить Рубруквіс (Вільгельм де Рубрук - ченець-мінорит, який за дорученням французького короля Людовіка IX у 1253-1255 р. здійснив подорож у Золоту Орду через Судак, Дон та Волгу. - Прим. публікатора) у 1253 році: “Русичі приїздили в Судак в критих возах, запряжених волами. Привозили вони куниць, соболів тощо, вимінюючи їх на різні тканини, прянощі, овочі, трави, вино і сіль...”.

Не підлягає сумніву, що коли теперішньою Новоросією заволоділи татари, а згодом турки, чумацтво знаходилося під заступництвом турків і татарського хана, з одного боку, і Запоріжжя та Польщі - з іншого. Так, в угоді Сигізмунда Августа з кримським ханом у 1540 р. сказано, що польським і литовським торговцям (чумакам) надається право вільно брати сіль в Кичибей (Хаджибей), Перекопі і Кафі “після сплати мита по старовині”. Сіль була одним з основних джерел прибутків татарів. Тому чумаки були їх бажаними гостями і бралися ними під захист. Запорожці та весь український народ брали саму активну участь у цьому процесі, виділяючи чумаків зі свого середовища...

(Далі П.Рябов висловлює вельми дискусійну думку про принципову схожість українських чумаків з новгородськими ушкуйниками: мовляв, якщо останні йшли до Сибіру за хутрами і золотом, то українці просувалися на Південь за сіллю та рибою, ведучи безперервну боротьбу із зустрічними народами за нові ринки для мінової торгівлі. - Коментар публікатора)

... Після знищення Січі далеко не всі запорожці переселилися до Туреччини. Більша частина їх залишилася в межах сучасної Новоросії та значною мірою зайнялася чумацтвом. Про масштаби розвитку промислу свідчить сформування Потьомкіним в Катеринославі “обозу” для постачання 100-тисячної армії, яка облягала Очаків (1788 р.). Він налічував 2000 волових фур по 70 пудів сухарів у кожній, а всього було до 3000 4-волових фур, 1200 волів та 1500 погоничів. Це були справжні чумацькі вози: при кожному мазниці з дьогтем, запасні колеса, осі та інша чумацька справа. Виходячи з цього, маємо можливість скласти уявлення про кількість чумаків на тодішній Катеринославщині (див. про це “Облога і взяття Очакова” А.Русова, Київ, 1888 р. - Прим. автора). Зрозуміло, що таку кількість людей, волів та возів знайти можна було там, де проживало осіле населення, яке займалося хліборобством та скотарством. Таким населенням і були осілі запорожці, які не пішли в Туреччину та не переселилися на Кубань. Це були люди звичні до землі і заможні. Отже, взяття Очакова стало можливим за допомогою українського населення з берегів Дніпра, Інгулу та Бугу, а саме з північної частини нинішньої Херсонської губернії. Головною базою Потьомкіна був Єлисаветград з околицями, зайнятими козацькими зимівниками та слободами. Серед його населення Потьомкін і вербував чумаків, набирив волів і вози, закупляв коней і заготовлював фураж. Ці місця і в подальшому були гніздом чумацтва... Єлисаветград, Олександрія, Бобринець, Ольвіопіль, Голта виставляли масу чумаків.

З влаштуванням портів у Миколаєві та Одесі, Ростові і Таганрозі чумацтво неймовірно поширилося. Але разом з тим воно трансформувалося поступово у візництво. Чумак-капіталіст, який сам купував і збував товар на свій страх і ризик, зникає і перетворюється на чумака-фурищика, який перевозить чужу фуру по накладній.

Бурхливому розвитку чумацтва в Херсонській губернії сприяло те, що переселенці з Київщини, Поділля, Полтавщини чумакували і на батьківщині. В розвитку промислу були зацікавлені місцеві поміщики. Крім того, обмеження кількості орної землі змушувало селян шукати нових засобів до існування (у Бериславі Херсонської губернії до 1832 р. було 20 тис. десятин землі, а після переведення його в розряд військових поселень залишено було 3400 десятин. - Прим. автора).

Відповідь на питання про кількість чумаків архіви можуть дати лише частково. Що стосується одного лише чумацького тракту, який пролягав через Берислав і Каховку в Крим, то у Шмідта (“Матеріали для географії и статистики России: Херсонская губерния”, с. 750-751. - Прим. автора) в 1857 р. вказується, що на 6 тис. мешканців було 8 постійних дворів та 19 питейних закладів. Таку їх кількість можна частково пояснити впливом чумаків, які мали тут переправлятися через Дніпро в Крим та з Криму.

Афанасьєв-Чужбинський у своїй книзі “Поїздка в Південну Росію” у т. I на с. 280 у цей же час пише

про 200 тис. підвід. Одних величезних поромів, що перевозили чумаків з вантажами через Дніпро, було 10 казенних та близько 70 приватних, та й ті ледве встигали переправляти вантажі. Іноді збиралося до 10 тис. возів, що чекали своєї черги переправитися.

Через один лише Берислав проходили величезні транспортні з сільською продукцією, рибою, фруктами тощо - до 100 000 підвід, від 50 до 75 тис. голів рогатої худоби протягом року (Шмідт, с. 751. -Прим. автора). А таких трактів у Херсонській губернії було кілька: Голта-Ольвіопіль-Вознесенськ-Миколаїв (дві переправи), Ольвіопіль-Новомиргород-Тирасполь, Нікополь (Катеринославської губернії) - Кічкасів, Катеринослав-Кременчук (Полтавської губернії). Цими трактами, починаючи з ранньої весни і до пізньої осені, вдень і вночі безперервно тяглися чумацькі валки.

... У Єлисаветграді опитував 84-річного колишнього чумака Федора Юрченка, який почав чумакувати з 18 років з батьком. Мали 4 вози і 4 пари волів. Пара волів коштувала 50 карбованців сріблом (60 - асигнаціями. - Прим. автора). Тепер такі воли коштують 250 карбованців.

Справити віз власної роботи коштувало 35 карбованців. Назви "мажа" не знали. Деревина, з якої виготовляли воза: з ясена - полудрабки, щаблі, осі, в'їя, ободи, спиці; з береста - підкопу; з сосни - нижню дошку та боківню; з липи - насадки.

Колеса та осі, а також ящик з лубком купували на ярмарку. Основні частини воза виготовляли самі (так, сам Юрченко зробив 4 вози), але частіше замовляли майстрам, які брали за роботу 4-5 карбованців, деревина була господарська. Вози майстрували взимку, один віз виготовляли тиждень зо два. Вози були великі, малі і середні (за вагою навантаженої солі). На найбільші навантажували до 120 пудів, найменші - 60 пудів. Сам віз важив від 22 до 30 пудів. Крацим возом вважався новий, легкий на ходу, на ясонових осях, добре поставлених (що досягалося, коли господар сам майстрував), на високих колесах, бо так легше було худобі. Широкий обід вважався крацим. Ярма, люшині та полудрабки вкривали мережкою.

За зразок брали краці вози у знайомих, розміри знімали "на око".

Крацими возами вважалися київські - гарно мережані, легкі, але вантажу могли взяти не більше 40-50 пудів.

Волів взимку годували сіном. 10 скирт могли прогодувати 40 волів. За скирту платили 80 карбованців асигнаціями.

Більшість чумаків возили цукор у Росію. До Великодня привозили додому фуру з цукром з Лебедина, із заводів. Під перевозку цукру підряджались за сприяння **фактора**. Ним був єврей або росіянин. З ним складали письмовий документ на вантаж, якого було близько 65 пудів. З Єлисаветграда вирушали в Ростов-на-Дону до 100 возів. З Єлисаветграда на Катеринослав виїздили на проводи (через тиждень після Великодня. - Прим. публікатора), різними шляхами. Гроші сплачували в Ростові, завдаток (по 10 карбованців на воза) в Єлисаветграді. З Ростова йшли на Дон по рибу - брали чехоню, тараню, судака, чабака та ін. Верталися додому до Петра (12 липня за новим стилем. - Прим. публікатора). Після Петра ще ходили, більше в Крим по сіль. Сам Юрченко ходив у Крим на весняного Миколу (22 травня за новим стилем. - Прим. публікатора). Йшли спершу на Каховку, а вже потім у Крим. Від Перекопа до озер було 30 верст. Навантажували по 100 пудів солі, та ще за хабара накидали 20-30 пудів. Поїздка за сільською супроводжувалася різного роду зловживаннями та утисками чиновників на промислах.

Перестав чумакувати з влаштуванням залізниці, **чугунки** (Харківсько-Миколаївська залізниця - 1873 р., Катеринославська - 1885 р., Одеса-Балта - ще раніше. - Прим. автора). Якби його не розпитали, все б забув.

Поїздка на Запоріжжя, м. Нікополь, 3 квітня 1910 року

...Зустрічався з Панченком Євстафієм Герасимовичем, у якого придбав деякі дерев'яні вироби з чумацького вжитку (відправив до музею в Петербурзі).

В Нікополі було досить багато чумаків. Дехто мав по 15-20 возів. Про одного з них - Коваленка - кажуть, що "він тепер мільйонер". Ходили по сіль у Крим, по рибу на Дон, а то возили фури у Харків та інші міста. До недавнього часу один чумакував, їздив по сіль у Крим, дожив до 92 років.

У Нікополі збереглося кілька возів. Бачив один з них, який навіть не був у вжитку. Він цікавий мережкою.

...Селянин Микита Павлович Живець подарував люшню і цеберко, яким чумаки діставали воду з колодязів (надіслав у музей Олександра III).

Мажса - чумацький віз

Всякий віз складається із **снасті, ящика, віїя, 4 коліс, ярма.**

1. **Снасть** складається з **передньої і задньої осей**, поверх яких знаходяться **насади**; насади з'єднані між собою **підтоками і підгерстю**, а останні - **каблучкою**. Кожна з осей складається з двох **рукавів і середини**; під кожен рукав **ухналями** підбитий залізний **підісок**, а кінці середини захищені залізними **завісками**, або **стосиками**(Волинь. - Прим. автора). Посередині передньої осі - отвір для **шкворіня**. Задній насад прикріплений до своєї осі двома **тиблями**, або **кілками** (Волинь. - Прим. автора) **наглухо**, а передній обертається на шкворені. Підтоки, які з'єднують зад і перед воза, ближче до задньої частини роздвоєні і укріплені **зарубками**, а іноді **притичками**; ближче до середини воза підтоки з'єднуються і між передньою віссю та її насадом пронизуються шкворенем. Шкворінь під передньою віссю пронизує підгерсть, яка лежить між підтоками і укріплена на задньому насаді **гвіздом**. До кожного насаду кріпляться по дві **ручиці**, між якими встановлюється ящик.

2. **Ящик** складається з **передка і задка**, стінки яких називаються **кругами**, і з боків - **полудрабків**. Полудрабок складають два горизонтальні **бруски**, з'єднані **щаблями**, покритими **лубком (лубом)**. Знизу ящик скріплений трьома **підлегами**, а на них кладеться дошка, також пронизана шкворенем. Верхні бруски своїми кінцями продіті в **крижівниці**.

3. **Війя** роздвоєними кінцями надіваються на рукави передньої осі і з'єднуються посередині **каблучкою** з дерева або вірвовки. На самому кінці є отвір, в який пронизується **притика**, яка кріпить до віїя ярмо.

4. Кожне колесо складається з **обода, голови та колодки**, або **маточини**. Ободи бувають лише гнуті; кінці обода називаються **заворотичі**. Обід обковується чотирма чи п'ятьма **вірвантами** (урвантами. Волинь. - Прим. автора). Обід з'єднаний з маточиною спицями. Колесо одягається на вісь разом з **люшнюю**, котра вгорі прикріплюється на зарубці до ручиць **налюшником**, а знизу - між втулкою колеса і кілочком, що підтримує і люшню, і колесо.

5. **Ярмо** складається з верхньої частини - **чашовини**, підбитої посередині залізною **підковою**, і нижньої - **підгорля**, або **підшийка**. Чашовина і підгорля з'єднані між собою двома **снізками**, прикріпленими шкір'яними або повстяними **затягачами**".

Витяги з рукопису П.З.Рябкова проілюстровані малюнками, виконаними публікатором на основі оригінальних креслень автора, зроблених з чумацького воза С.Подімського з м. Берислава Херсонської губернії